

УДК 81'373.6

ББК 81.2

ІСТОРИКО-ГЕНЕТИЧНІ ВИТОКИ ПОНЯТТЯ “ПРАМОВА” У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

КАПРАНОВ Я.В.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті проаналізовано історико-генетичні витоки поняття прамови у порівняльно-історичному мовознавстві; зроблено спробу осмислити поняття прамови крізь модель родовідного дерева А. Шлейхера і модель теорії хвиль Г. Шухардта, І. Шмідта; встановлено співвідношення понять “прамова”, “прамовний стан”, “індоєвропейська прмова”, “мова-основа”.

Ключові слова: модель родовідного дерева, модель теорії хвиль, прмова, прмовний стан, індоєвропейська прмова, мова-основа.

The article represents the historical and genetic origins of the concept of Proto-Language in comparative-historical linguistics. The concept of Proto-Language has been understood through the model of language tree theory of A. Schleicher and the model of wave theory of H. Schuchardt, J. Schmidt. The concepts of “Proto-Language”, “Proto-Language state”, “Indo-European Proto-Language” and “language-basis” have been suggested.

Key words: model of language tree theory, model of wave theory, Proto-Language, Proto-Language state, Indo-European Proto-Language, language-basis.

Порушені в другій половині ХХ ст. актуальні питання лінгвістичної компаративістики (Л. Дронова, А. Корольова, В. Нерознак, О. Черхава, О. Шутова) і дотепер залишаються одними з небагатьох лінгвістичних проблем, які зацікавлюють широкий загал науковців (див. праці Т. Гамкрелідзе, В. Ілліча-Світича, Г. Климова, О. Мельничука, Ю. Откупщиков, Т. Черниш, J. Bengtson, J. Greenberg, J. Pokorny, M. Ruhlen, H. Sweet та ін.). Зосереджуючи увагу на *проблемі прамовної реальності* (Г. Климов), сучасний макрокомпаративіст намагається осмислити і зрозуміти саму сутність поняття *прамови* [22, с. 26], а також з'ясувати, чи можна вважати його точкою відліку для вивчення споріднених мов [11, с. 23]. Сучасні етимологи порівнюють реконструкцію прамови з роботою палеонтологів, які можуть у загальних рисах відновити зовнішній вигляд виритої тварини, якогось динозавра, проте не можуть сказати, чи було їстівним його м'ясо [...] [5, с. 84; 8, с. 3].

Як засвідчують дослідження В. П. Нерознак, відповіді на ці на інші питання необхідно шукати в межах фундаментальної лінгвістичної теоретичної дисципліни – *діахронічної лінгвістичної компаративістики*, адже її основні засади зводяться до характеристики дописемного (доісторичного) попереднього мовного стану [22, с. 26], тому, користуючись точками відліку лінгвістичного часу, тобто часом появи звучної людської мови [36], етимолог реконструює прамовний стан різної хронологічної глибини, репрезентований на поверхні конкретної *прамови*.

Завдяки великій кількості накопичених результатів досліджень, проведених у таких суміжних галузях діахронічної лінгвістичної компаративістики, як: археологія, антропологія, етнографія, історія суспільства, міфологія тощо [30, с. 3], ученим удалося не просто більш глибоко осмислити проблему походження людської мови [7, с. 55], а й з'ясувати ступінь близькості одних мов і водночас їхню несхожість на інші. Без перебільшення можна стверджувати, що глоттогенетична проблематика “увійшла в моду” і стала надзвичайно популярною. С. А. Бурлак зазначає, що тільки в каталозі “ИНИОН” (починаючи з 1999 р.) у рубриці “Происхождение языка” згадано кілька

десятиків праць, число книг про походження мови, що були опубліковані за межами за останні десять років, перевищує два десятки, кількість же статей, розділів у книгах, доповідей на конференціях і симпозіумах не піддається підрахунку [7, с. 55].

Однак, гіпотези теорії моногенезу (В. В. Іванов) переконують у тому, що всі *гіпотетичні прамови* походять з діалектів однієї мови *Homo sapiens sapiens*, що існувала з часів її появи (від 100 до 30 000 років тому) [15, с. 309]. У зв'язку з цим наявність однієї прамови і Вавилонської вежі легко і логічно пояснила би походження етимонів, архетипів, праформ тощо як структурних одиниць єдиної стародавньої загальнолюдської мови [18, с. 59].

Мета статті – проаналізувати історико-генетичні витоки поняття “прамова” у порівняльно-історичному мовознавстві.

Завдання:

– з'ясувати період зародження та особливості становлення поняття “прамова” у порівняльно-історичному мовознавстві;

– осмислити поняття “прамова” крізь модель родовідного дерева А. Шлейхера і модель теорії хвиль Г. Шухардта, І. Шмідта;

– установити співвідношення понять “прамова”, “прамовний стан”, “індоєвропейська прмова”, “мова-основа”.

Усталення поняття *прамова* як одного з ключових понять порівняльно-історичних досліджень розпочалося ще з 10-х рр. XIX ст., коли у 1816 р. побачила світ праця Ф. Боппа (1791–1867) – “О системе спряжения санскритского языка в сравнении с системою спряжения греческого, латинского, персидского и германского языков” [6, с. 28–35], у якій дослідник розглядає в порівняльному плані особливості словозміни вказаних у заголовку мов, спираючись переважно на *санскрит*, що був уперше залучений у цій праці для лінгвістичного дослідження. Саме тому Ф. Бопп висловлює думку про те, що “на основі порівняння засвідчених мов можна встановити *прамовний стан*” [там само] індоєвропейської мови, або індоєвропейської мови-основи.

Через два десятиліття, з появою нових завдань, “незавершена парадигма” порівняльного мовознавства Ф. Боппа перестала задовольняти дослідників [21, с. 11]. Це зумовлено тим, що в середині XIX ст. багато науковців довели, що санскрит не є спільним предком для всіх індоєвропейських мов. Санскрит був літературною мовою, мовою, що зазнала опрацювання, тобто нормалізації, у тому вигляді, у якому вона збереглася в стародавніх літературних текстах. Ця мова, очевидно, ніколи не була розмовною, живою мовою певної із областей прадавньої Індії. У зв'язку з цим виникла ідея про існування *найдавнішої дописемної індоєвропейської мови*, або *прамови – праматері* всіх відомих індоєвропейських мов [5, с. 84].

Згодом А. Шлейхер опубліковує працю “Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков” (1861–1862), яка, з одного боку, мала форму короткого нариса науки про звуки та форми індогерманської прамови, давньоіндійської, давньоіранської, давньогрецької, давньоіталійської, давньокельтської, давньослов'янської, литовської та давньонімецької мов [5, с. 84–84], а з іншого, – знаменувала новий етап у розвитку порівняльного мовознавства, створення нової і “завершеної парадигми” на дедуктивній основі. Уперше в історії компаративістики були докладно розроблено методику реконструкції й встановлено поняття *вихідного мовного стану – прамови* [21, с. 11]. А. Шлейхер зробив сміливу спробу на підставі фонетичних і граматичних зіставлень індоєвропейських мов відновити їхній найдавніший стан – *індоєвропейську прмову* в її гіпотетичних формах [5, с. 84].

Окрім цього, на користь застосування дескрипції *прамова*, А. Шлейхер, враховуючи теорію еволюційного розвитку живих організмів Ч. Дарвіна, висуває теорію розвитку індоєвропейських мов у вигляді *моделі родовідного дерева* і пояснює, що *модель прамовного індоєвропейського стану* демонструє загальний стовбур – “первинний організм” прамови, який лише у процесі свого розвитку розмежувався на окремі гілки [22, с. 28]. Хоча дослідник повністю усвідомлював,

що *індоєвропейська прामова / праіндоєвропейська мова* [5, с. 87] – це лише результат реконструкції на основі даних індоєвропейських мов, фактично еталоном або моделлю для прамови, своєрідною точкою відліку при реконструкції служив *санскрит*, що впливало не тільки з реконструкції фонетичного і морфологічного рівнів у його праці, але й з його славнозвісного перекладу байки індоєвропейською прамовою, яка є лише модифікованим й архаїзованим санскритом [21, с. 11].

Проте з часом парадигма А. Шлейхера зазнала критичного переосмислення. Зокрема, у 70-ті рр. XIX ст., які відзначаються відкриттям індоєвропейського вокалізму і консонантизму, а також акцентології, було детронізовано санскрит як модель для побудови порівняльної граматики індоєвропейських мов, відповідно поняття *прамови* знівельовано, а переклад байки прамовою почали інтерпретувати як аберацію компаративіста. Так поступово формувалася нова молодогораматична “завершена парадигма” порівняльного мовознавства на індуктивній основі, що отримала найбільш яскраве висвітлення в працях академіка Ф. Фортунатова і в “Грундриссе сравнительной грамматики индоевропейских языков” К. Бругмана і Б. Дельбрюка [21, с. 12].

Як зазначає Е. Макаєв, “завершеність парадигми” А. Шлейхера виявилася в тому, що введені поняття *прамови, прамовного стану* та методика їх реконструкцій дозволили представити порівняльну граматику індоєвропейських мов як ланцюжок безперервної еволюції вихідного стану аж до окремих індоєвропейських мов, а встановлення точних фонетичних кореспонденцій між окремими мовами забезпечувало надійність морфологічного аналізу [21, с. 11], однак дослідник завжди наголошував, що “мови, які виникли найпершими з прамови”, варто називати *мовами-основами* [27, с. 14; 32, с. 90]. У цьому легко переконатися, розглянувши приклад, наведений у статті В. І. Георгієва “Проблема возникновения индоевропейских языков” (1956 р.). Дослідник стверджує, що “беручи до уваги відомості, почерпнуті з праць стародавніх письменників, міркування мовного порядку, а також археологічні та етнографічні дані, можемо встановити, що свого часу слов’яни населяли область приблизно між р. Одрою і верхів’ями Оки і Дону, на північ від Карпат і на південь від Балтійського моря”. У зв’язку з цим В. І. Георгієв позначає вказану територію терміном *прабатьківщина слов’янських мов*, на якій говорили *слов’янською мовою-основаю*, або *праслов’янською мовою* [9, с. 44]. Ще одним переконливим прикладом, який ілюструє, що варто іменувати мовою-основаю, а що – прабатьківщиною мов, є історія латинської мови: латинська мова – це мова-основа, а Рим разом з околицями – це прабатьківщина романських мов. Поняття *прабатьківщина* означає, що в певний період часу якесь плем’я чи група племен, які говорять конкретною мовою, мешкали на дуже обмеженій території. Поза тим, це не відкидає можливості, що попередники вказаного племені або групи племен були переселенцями. Так, італійці переселилися на територію Риму з якоїсь іншої території, однак саме в Римі латина оформилася остаточно в ту мову, яка є *мовою-основаю* сучасних романських мов [там само]. Як бачимо, поняття *прабатьківщина* є обмеженим в часі, так само, як обмеженим в часі є поняття мова-основа.

У словниках лінгвістичних термінів (О.С. Ахманова [40], Д.Е. Розенталь [42], В.М. Ярцева [43]) спостерігаємо дублетність понять *прамова* і *мова-основа* – це мова, з діалектів якої утворилася група споріднених мов [43]; це – абстрактна лінгвістична модель, на основі якої утворилися всі інші мови й об’єдналися в одну сім’ю або групу [40, с. 344]; а також *прамова* і *мова-предок* – це мовний стан минулої реальності [22, с. 26]. Останнє положення підтверджує Ж. Марузо: “пропоную згадати латинську мову, що є мовою-предком для французької [...], причому мовою-нащадком є не нова мова, а той новий її стан, що вже еволюціонував” [41, с. 223]. Таке розуміння прамови передбачає реальне її існування в минулому.

Невідповідність між моделлю прамови, запропонованою А. Шлейхером, і мовною / діалектною реальністю спонукали учня А. Шлейхера – І. Шмідта до конструювання нової, децю вдосконаленої моделі прамовного стану – *моделі теорії хвиль* [38]. Звичайно, як зазначали історики лінгвістики,

чотирма роками раніше Г. Шухардт у своєму дослідженні “Вокалізм у вульгарній латині” (“Der Vokalismus den Vulgärlateins”, 1866–1868) вже висловив основні ідеї “теорії хвиль” [37]: “ми думаємо про мову в її єдності як про водойму з дзеркально гладкою поверхнею; коли її приводять у рух, вона виявляє себе так, що в різних місцях утворюються хвильові центри, на системи яких, залежно від ідентичності, впливають сили перетину в більшому або меншому обсязі” [39, р. 195].

І до сьогодні триває дискусія, розпочата ще в другій половині XIX ст., з приводу того, як взагалі варто розуміти *прамову*: 1) як модель, сконструйовану на конкретній часовій площині (статична “хвильова” модель І. Шмідта й Г. Шухардта), чи 2) як модель, що безперервно розростається, рухається в часі і ділиться на окремі мови (відповідно, діалекти), мовні організми (динамічна “родовідна” модель А. Шлейхера) [22, с. 26]. Припускаємо, що дихотомічна побудова “мова – мова” і “синхронія – діахронія”, відповідно до теорії Ф. де Сосюра, виникла під впливом зіставлення двох основних моделей реконструкції прамов – “родовідного дерева” як діахронічної моделі і “теорії хвиль” як синхронічної моделі [28].

Свого часу І. Шмідт також зазначав, що “прамова, яка розглядається як єдине ціле, залишається поки що науковою фікцією, що істотно полегшує етимологічне дослідження, однак те, що ми називаємо сьогодні прамовою, не відповідає жодній історичній реальності” [24, с. 8]. “Наукова фікція”, згідно з якою індоєвропейська прмова є синхронною системою, може до певної міри бути корисною лише як вихідний пункт для певних досліджень, але лише за умови що дослідники завжди будуть свідомі не лише її гіпотетичності, а й просто ілюзорності подібної концепції [там само, с. 10].

Враховуючи все різноманіття мов світу, А. Шлейхер стверджував, що “неможливо встановити спільну прмову для всіх мов, найімовірніше, існувало безліч прамов” [32, с. 108], проте на сьогодні за даними мов-нащадків удалося відновити систему *гіпотетичної* мови-предка – *прамови* [12, с. 55] як на рівні *окремих груп мов*, так і на рівні *гіперсімей мов* (африканістика [23; 25], кавказознавство [19; 20], тюркологія [26; 33; 34], фіно-угрозознавство [31]), а окремі науковці спромоглися наблизитися навіть до *гіпотетичної макросім’ї ностратичних мов – ностратичної прамови, або ностратичного прамовного стану* (В.А. Дібо, А.Б. Долгопольський, В.М. Ілліч-Світлич).

Наведені “модель теорії родовідного дерева” А. Шлейхера і “модель теорії хвиль” Г. Шухардта, І. Шмідта вважаються основними концептуально обґрунтованими *прамовними моделями* [22, с. 28] (сучасна назва – *моделі прамов* [29]), в основі яких і лежить концепція *прамовного стану*.

Окрім цього, звертаємо увагу на те, що Ф. Бопп, А. Шлейхер, Г. Шухардт, І. Шмідт у своїх наукових працях поряд із поняттям *прамова* (англ. Parent Language / Proto Language, фр. Langue Mère, нім. Ursprache, Grundsprache) широко застосовують поняття *прамовний стан*. Так, Е. Макаєв у своєму доробку “Общая теория сравнительного языкознания” (1977 р.) чітко розмежовує поняття *прамови* і *прамовного стану*, коли говорить про основну мету реконструкції, що полягає у “відновленні прамови або одного з прамовних станів” [21, с. 88], де *прамова* – це вираження і відображення різних фрагментів мовної дійсності, тобто різних мовних рівнів: фонетичний (фонемний), морфологічний (морфемний), синтаксичний і лексико-семантичний, а *прамовний стан* – це вираження і відображення лише одного із зазначених рівнів [там само, с. 89]. Х. Арнц стверджує, що *прамовний стан* – це закономірності, тобто конституційні риси прамовної системи відповідної групи або сім’ї мов [35, р. 432].

Перед тим як характеризувати сучасні наукові підходи до витлумачення прамови, необхідно розмежовувати проблем глоттогенезу та реконструкції прамовних станів [19; 21]. Проблеми глоттогенезу, тобто походження людської мови, належать до антропологічного циклу (соціоантропологія і етноантропологія) і не можуть бути вирішені за допомогою власне лінгвістичних засобів. У сферу антропосоціогенезу входять такі розділи, як дослідження копалін

і сучасних мавп – приматологія, дослідження диференціації та динаміки людських рас – расознавство, етнічна антропологія [2; 17, с. 70]. На етапі становлення людського суспільства, тобто переходу стада вищих людиноподібних, або передлюдей, до прагромади древніх людей, процеси залучення до праці відбувалися одночасно із зародженням мислення й мови [22, с. 35].

Натомість проблеми етногенезу безпосередньо стикаються з питаннями реконструкції прамовних станів. Найбільший інтерес у цьому зв'язку викликає *теорія етногенетичних пучків*, висунута в кінці 70-х років радянським антропологом В. П. Алексєєвим [1]. Дослідник витлумачує *етногенетичний пучок* як “будь-яку форму об'єднання народів, що пов'язані між собою єдністю походження” [3, с. 88]. *Теорія етногенетичної спорідненості* певною мірою нагадує добре відому *теорію родовідного дерева* А. Шлейхера, згідно з якою етногенетичні пучки, залежно від генетичного споріднення складових її народів, поділяються на етногенетичні дерева і етногенетичні кущі. При цьому останнє об'єднання визначається як безструктурне й аморфне. Надійною таксономічною одиницею є етногенетична гілка – “група народів, що має спільне походження”. У разі можливості встановлення спорідненості між гілками вони об'єднуються в *етногенетичний стовбур* [там само, с. 72].

Якщо проблеми глоттогенезу співвідносяться з комплексом питань антропосоціогенезу, то етногенетичні конструкції корелюють з реконструкцією прамовних станів. Так, наприклад, поняття *етногенетичних стовбурів* у реконструйованій ретроспективі співвідноситься з прамовними макросім'ями, а етногенетична гілка співвідноситься з прамовою як єдиною формою для сім'ї мов. Лінгвіст, який здійснює реконструкцію прамовних станів, повинен добре собі уявляти діахронічну ретроспективу такої реконструкції, беручи до уваги граничність лінгвістичного часу [14, с. 6].

За результати наукової сесії, що відбулася в “Институте языкознания АН СССР” 27–30 листопада 1956 р., І. Н. Анацький оголосив підсумок її роботи: Г. С. Ахвледіані і Н. Д. Андрєєв заперечували проти терміна “мова-основа”, замість якого запропонували відновити поняття “прамова”. Б. В. Горнунг, визнаючи невдалість терміна “мова-основа”, зауважив, що питання тут не в термінології, а в суті справи. Названі терміни відбивають два абсолютно різних розуміння процесів утворення і розпаду груп та сімей споріднених мов. На думку Б. В. Горнунга, російський термін “прамова” і німецький “Ursprache” зі значенням “прамова всього людства” є фікцією, і їх уживання в цьому значенні було б помилковим [4, с. 169].

Поняття *прамова* у порівняльно-історичному мовознавстві здебільшого пов'язують з моделлю родовідного дерева А. Шлейхера і моделлю теорії хвиль Г. Шухардта, І. Шмідта. Аналізоване поняття цілком і повністю ототожнюють з поняттями *мова-предок*, *праматір* і витлумачують як суму доступних на конкретному етапі гіпотетичних мовних реконструкцій, що є точкою відліку для вивчення, вираження і відображення різних фрагментів мовної дійсності, тобто різних мовних рівнів: фонетичного (фонемного), морфологічного (морфемного), синтаксичного і лексико-семантичного. У сучасній лінгвістичній парадигмі важливо чітко розмежовувати поняття *прамовний стан*, що вживається в тісному взаємозв'язку із поняттям *прамова*, однак його природа ґрунтується на закономірностях, тобто конституційних рисах прамовної системи (один і / або кілька мовних рівнів) відповідної групи або сім'ї мов. А. Шлейхеру, Г. Шухардту й І. Шмідту вдалося довести вірогідність сконструйованих моделей і встановити *індоєвропейську прамову* – гіпотетичний результат реконструкції на основі даних індоєвропейських мов, – з якої виникла велика кількість *мов-основ* – мови, які сформувалися найпершими з прамови. Перспективи дослідження вбачаємо в осмисленні наукових гіпотез учених щодо розуміння і номінації структурних одиниць у великій мовній родині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєв В. П. Историческая антропология / Валерий Павлович Алексєєв. – М. : Высшая школа, 1979. – 217 с.

2. Алексеев В. П. Человек: Эволюция и таксономия: Некоторые теоретические вопросы / Валерий Павлович Алексеев // АН СССР, Отд-ние истории. – М. : Наука, 1985. – 284 с.
3. Алексеев В. П. Этногенез / Валерий Павлович Алексеев. – М. : Высшая школа, 1986. – 176 с.
4. Анацкий И. Н. В институте языкознания АН СССР / И. Н. Анацкий // Вопросы языкознания. – М., 1957. – № 2. – С. 164–169.
5. Білецький А. О. Про мову і мовознавство : навч. пос. [для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів] / Андрій Олександрович Білецький. – К. : АртЕк, 1996. – 224 с. – (Трансформація гуманіт. освіти в Україні).
6. Бопп Ф. Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старославянского, готского и немецкого / Ф. Бопп // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1960. – Ч. I. – 406 с.
7. Бурлак С. А. Происхождение языка: новые материалы и исследования / Светлана Анатольевна Бурлак. – М., 2007. – 80 с.
8. Бурлак С. А. Сравнительно-историческое языкознание : учеб. [для студ. высш. учеб. заведений] / С. А. Бурлак, С. А. Старостин. – М. : Издательский центр “Академия”, 2005. – 432 с.
9. Георгиев В. И. Проблема возникновения индоевропейских языков / В. И. Георгиев // Вопросы языкознания. – М., 1956. – № 1. – С. 43–67.
10. Долгопольский А. Б. Ностратические этимологии и происхождение глагольных формантов / А. Б. Долгопольский // Этимология. 1968 / АН СССР. Ин-т русского языка. – М. : Наука, 1971. – С. 237–242.
11. Дрогомирецький П. П. Основи індоєвропейського мовознавства та компаративістики : [навч.-метод. пос.] / П. П. Дрогомирецький, О. Б. Гуцуляк. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2012. – 116 с.
12. Дыбо В. А. Проблемы изучения отдаленного родства языков / В. А. Дыбо, И. И. Пейрос // Вестник Российской Академии Наук. – М., 1985. – № 2. – С. 55–66.
13. Дыбо В. А. Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском / Владимир Антонович Дыбо. – М. : Наука, 1981. – 272 с.
14. Журавлёв В. К. Диахроническая фонология / Владимир Константинович Журавлёв. – М. : Наука, 1986. – 232 с.
15. Иванов Вяч. Вс. Моногенеза теория / Вяч. Вс. Иванов // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 308–309.
16. Иллич Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков / Владислав Маркович Иллич Свитыч; [под ред. В. А. Дыбо]. – М., 1971. – Т. 1. – 414 с.; 1984. – Т. 3. – 138 с.
17. История первобытного общества: Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / [отв. ред. Ю. В. Бромлей]. – М., 1983. – 432 с.
18. Карпенко У. А. Трансляция смысла и трансформация значений первокорня : [монография] / Ульяна Алексеевна Карпенко. – К. : Освіта України, 2013. – 496 с.
19. Климов Г. А. Ещё одна индоевропейско-семитско-картвельская лексическая параллель / Г. А. Климов // Этимология. – М. : Наука, 1985. – С. 156–159.
20. Кумахов М. А. Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков / Мухадин Абубекирович Кумахов. – М. : Наука, 1989. – 383 с.
21. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания / Энвер Ахмедович Макаев. – М. : Наука, 1977. – 204 с.
22. Нерознак В. П. Прязык: реконструкт или реальность? / В. П. Нерознак // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. – М., 1988. – С. 26–43.

23. Охотина Н. В. Банту языки / Н. В. Охотина // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 69–70.
24. Пизани В. К индоевропейской проблеме / В. Пизани // Вопросы языкознания. – М., 1966. – № 4. – С. 3–21.
25. Порхомовский В. Я. Чадские языки / В. Я. Порхомовский // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 577.
26. Серебренников Б. А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Синтаксис / Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева; [отв. ред. Э. Р. Тенишев]. – [2-е изд., испр. и доп.] // Институт языкознания АН СССР. – М. : Наука, 1986. – 304 с.
27. Смирницкий А. И. К вопросу о сравнительно-историческом методе языкознания / А. И. Смирницкий // Вопросы языкознания. – М., 1952. – № 4. – С. 3–19.
28. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Фердинанд де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 696 с.
29. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Юрий Сергеевич Степанов. – М.: Наука, 1975. – 311 с.
30. Таранець В. Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоевропейської прамови) / Валентин Григорович Таранець. – [2-е вид., перер. і доп.]. – Одеса : АстроПринт, 1999. – 142 с.
31. Хайду П. Уральские языки и народы / П. Хайду; [пер. с англ. Е. А. Хелимский]. – М. : Прогресс, 1985. – 432 с.
32. Шлейхер А. Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков / А. Шлейхер // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1960. – Ч. I. – 406 с.
33. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков / Александр Михайлович Щербак. – М., 1977. – 181 с.
34. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков / Александр Михайлович Щербак. – М., 1970. – 204 с.
35. Arntz H. Urgermanisch, Gotisch und Nordisch / H. Arntz // Germanische Philologie. Festschrift für O. Behaghel. – Heidelberg, 1934. – S. 48.
36. Liebermann Ph. The biology and evolution of language / Philip Liebermann. – Cambridge; London : Harvard Univ. Press, 1984. – 392 p.
37. Mayrhofer M. Sanskrit und die Sprachen Alteuropas / M. Mayrhofer // Nachrichten der Akad. der Wissenschaften in Göttingen. Philol.-hist. Klasse. – Göttingen, 1983. – № 5. – S. 121–154.
38. Schmidt J. Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen / Johannes Schmidt. – Weimar, 1875. – 389 s.
39. Schuchardt H. Der Vokalismus des Vulgarlateins / Hugo Schuchardt. – Leipzig, 1866. – Vol. I. – P. 195.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

40. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / [гл. ред. О. С. Ахманова]. – М. : Сов. энциклопедия, 1969. – 608 с.
41. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / [гл. ред. Ж. Марузо]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 436 с.
42. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов : [пособие для учителя] / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1985. – 399 с.
43. Ярцева В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – [2-е изд., доп.]. – М. : Большая рос. энцикл., 2002. – 709 с.

Дата надходження до редакції 01.12.2015